

Januári számunkban jelent meg Rádai Andrea *Embedded criticism: beágyazott kritika* című írása, amely egy Angliában fölvetett paradigma, a kívülálló pozícióját feladó, az alkotókhöz közel kerülő kritikus helyzetével, működésével, szakmai és etikai vonatkozásaival összefüggő kérdéseket, illetve ezek hazai lehetőségeit taglalja. Úgy gondoljuk, maga a probléma és az írás számos lényeges, továbbgondolandó mozzanatot vet föl. Örülnénk, ha párbeszédet, polémiát generálna, és minél többen kifejtjenék véleményüket. Elsőként Bérczes László és Stuber Andrea hozzászólását közöljük.

Bérczes László

Beágyazódva

Kedves Tamás!

Megtisztelő, hogy megszólítottál, kezdem az illendő udvariassági körrel, miközben tényleg megtisztelő, plusz jó érzés, hogy az ember nincs elfelejtve, mármint persze hogy nincs, de hogy úgy sincs, mint színházról valaha, és néha most is, írogató ember. Szóval hogy hozzászólnék-e a Rádai Andrea által indukált, kibontakozóban lévő, na persze kicsit szervezett, de hisz hogyan másként, vitához, mely vita a „beágyazódó” kritikusról-kritikairásról szólna, vagyis hogy mi a helyes: ha a kritikus megőrzi hűvös kívülállását, előkelő idegen pozícióját stb., avagy ha törekszik inkább arra, hogy a vizsgált produkcióhoz minél több személyes köze legyen, és úgy fogalmazza meg gondolatait, hogy azok talán nem is nevezhetőek szabályszerű kritikának stb. És miközben a kérdés alapkérdés, a satöbbikben rejlenek a további, felvetődő kérdések, sőt maga a lényeg: szükség van-e egyáltalán a hagyományos értelemben vett kritikákra, ebből következően kritikusokra, és ha igen, miért nem mutatkozik az igény rájuk, és ha nem, akkor mire-kire van szükség, ha egyáltalán.

Kedves Tamás! Mint látod, a levél formát választom, teszem ezt tanácsstalanságomban, mert miközben egyik kérdésre sem tudom a választ, szeretnék eleget tenni a felkérésnek, merthogy jól is esik a felkérés, meg az is jólesik, hogy írhatok abba a lapba, amit fiatalon, olvasóként vakon követtem, hogy aztán magamat is meglepve egyszer csak a munkatársak közt találjam magam mindaddig, amíg lassan, araszolva, szóval a magam módján belé nem ágyazódtam a túloldalra (?), szóval a színház épületében folyó munkába, hisz elképzelhetetlennek tartottam, hogy egy konkrét színházhoz kötődve (akkor a Bárkához, most Kaposvárhoz) úgynevezett kritikákat írjak. Más kérdés, hogy jó ideig, míg fesztiválokat jártam, megengedtem magamnak az írást, és noha megengedhettem volna magamnak a moszkvai, rigai stb. fesztiválokról szóló szabályos kritikákat, hűvös-okos ismertetéseket is, már akkor idegenkedtem ezektől, és helyettük szubjektív beszámolókat, esszéket, sőt naplókat, korszerűen szólva blogokat bírtam csak produkálni, melyek többek között a *SZÍNHÁZ* hasábjain is megjelentek. Ebből is következően a tény, hogy hosszas nyűglődés után most a levél formát választom, már maga a hozzászólás az adott kérdéshez, ahogyan azok voltak azok a bizonyos esszék is: ösztönösen érez-

tem, hogy a feladat nem lehet az az egyébként is megvalósíthatatlan cél, miszerint az úgynevezett objektivitás érdekében szivattyúzzuk ki a személyiséget az írásból, mondván, akkor juthatunk el a vágyott végtermékhez, és most neutrálisan fogalmazok: a tárgyilagos megítéléshez. És most nem neutrálisan, de ahogy ma gondolom: az ítéletet megfogalmazó, megfellebbezhetetlen, „megmondó” kritikához. (Zárójelben megjegyzem, hogy kábé a kilencvenes évek közepe óta, mióta színházépületen belül dolgozom, természetesen gyakorta voltak válságos pillanatok, amikor az épületet örökre elhagyni vágyván azon gondolkodtam, vissza tudnék-e menni színikritikusnak – és most ne vegyük azt figyelembe, noha a tárgyhoz tartozik, sőt azt részben meghatározza, hogy lenne-e mód manapság kritikusnak állni, és a kérdés költői, hiszen nyilván nincs rá mód –, nos, tudhattam, hogy részben érzelmek által majdhogynem meghatározott személyiségem okán, másrészt és elsősorban a (nem feltétlenül saját) előadások létrehozásakor tapasztaltak nem engedik meg azt a kritikus magatartást, amit magam körül láttam, és amit magam is követtem régen. Tudhattam tehát, hogy ez a menekülő útvonal nem adatik meg, mert nem adhatom meg magamnak – és e véletlenül becsúszott szó, a „menekülő útvonal” is beköltözhetne ebbe az eszmecesterébe, de ezt most elhagyom, mert már így is túlságosan széttartó ez az írás, magyarul: levél. Szóval tudtam, és be is kellett vallani magamnak, hogy én már nem tudnék visszamenni kritikusnak. Zárójel bezárva.)

Most, hogy pötyögöm e sorokat a laptopba, az is eszembe jut, sőt e választott formába bele is fogalmazhatom, mert inkább megengedi az őszinteséget, mint más forma, szóval be kell vallanom, hezitálásom oka az is, hogy vajon érdemes-e ezzel tölteni az időmet, miközben ez a vita-eszmecester a kutyát sem érdekli. Mondom ezt úgy, hogy régi reflexből én még mindig fellapozom vagy neten nézem, „mit ír a Koltai, a Nánay, a Tompa...”. Reflex is ez, és valós vágy a tájékozódásra: ismerlek már Benneteket és a fiatalok többségét is, azaz körülbelül átlátom, melyik fogalmazás mit takar, ezért jól el tudok igazodni általuk, milyen egy-egy előadás. És persze élvezem magát az olvasást is olyankor, amikor valaki jól ír. És még vannak ilyenek.

Igen, mást gondolok immár, mint évekkel-évtizedekkel ezelőtt. Részben mert átkerültem a másik oldalra

– ahol egyébként folyamatosan védtem, mert védenem kellett, a kritikusokat –, részben mert az elmúlt két évtizedben valóban megváltozott a kritika szerepe, helyzete, jelentősége. Ezek miatt is fontos, mármint relatíve fontos Rádai Andrea írása. De mielőtt e „másik oldalról” és a megváltozott szerepről szövegek, felteszem magamnak a kérdést: elindítanám-e 2015-ben a *Hajónapló Műhelyt*? Nyilvánvalóan nem. A *Műhely*ről csak annyit – és nem hiúságból, azon, legalábbis ez ügyben, már túl vagyok –, hogy 1996-ban indítottuk el Nánay Pistával (később becsatlakozott a korábbi hallgató, Tompa Andrea is), és tizenhat éven át munkálkodtunk együtt a jövő kritikusaival és dramaturgjaival. Azok java, akik ma írnak, írni szeretnének, vagy színházaknál dolgoznak, nálunk (is) tanultak: Rádai Andreától Gáspár Ildiig, Török Tamarától Jászay Tamásig, Deres Petitől Herczog Noémiig... Nem indítanám el, mert a Rádai Andrea által felvetett, illetve idézett kérdésekre nem tudom a választ, és arra a kérdésre, minek is járjon valaki egy műhelybe, végképp nem tudnék válaszolni. Magát a *Műhelyt* tulajdonképpen azért loptam ide be, hogy megmagyarázzam, a felkérésen túl miért foglalkoztat a megszólalás terhes kötelezettsége: dolgoztam az egyik oldalon (és ez itt most pont erről akar szólni: egyik oldal/másik oldal, így van-e, és jó-e, ha így van; magyarul: két oldalon áll-e, hogy barikádokat ne említsek, avagy egy és ugyanazon kellene-e állnia kritikusnak és színházcsinálónak?, és ezt nem állítom, hanem kérdezem), munkatársa voltam a *Film Színház Muzsikának*, a *Magyar Naplónak* és hosszan a *SZÍNHÁZ*-nak, majd tanítottam a kritikáirást, aztán-közben átkerültem a túloldalra, és gyakorlom a színházcsinálást... Elvileg ki, ha nem én, szólalhat meg érvényesen „beágyazódás-ügyben”?

Ebben a levélben én nem „összegzek”, nem teszek végérvényes megállapításokat, nem hozok ítéletet. Bizonyos konkrét élményeket osztok meg Veled-Veletek, melyek tulajdonképpen mégiscsak összegzésre sarkallnak: a „beágyazódás” elkerülhetetlen. Kezdeként és fiatalon, amikor még az úgynevezett elvek inkább meghatározzák az embert, azaz az ideológia felül akarja írni az életet, izzadmányosan törekedtem arra, hogy a köszönő viszonyon túl semmi közöm ne legyen az előadások létrehozóihoz. Emlékszem, milyen „válságot” okozott, amikor az egyik vidéki színházban a megkritizálendő előadás szünetében elfogadtam egy kávé-t a rendezőtől. Idővel ez oldódott, de megmaradtam az otthon felkészülő, nézőtérre be/onnán ki, értékítéletet megfogalmazó kritikusok között. Ez így rendben is van: volt hová írni, ebből következően azt is gondolhattam, sőt most is azt gondolom, voltak olvasók is, én pedig fizetést vagy honoráriumot kaptam a munkálkodásomért – ja, és az utazást sem én fizettem (emlékszem olyan bolsevik viszonyokra, amikor sofőr hozott-vitt, illetve szállodai szobát bérelhettem cégköltségen). Azóta minden megváltozott, erre hívja fel a figyelmet Andrea írása. Nemritkán tudathasadásos létezésemben ezt próbálom (reménytelenül) elmagyarázni, amikor adott színházban (szinte bármelyikben) dühödten így érvelnek: „Utazzon csak ide, és vegye meg a jegyét az a fránya kritikus, aztán írjon, hiszen ezért fizetik!” Na, nem is utazik, és nem is ír (merthogy nem is fizetik). Ha pedig mégis

ír, és netalántán nem túl pozitívan, próbálom védeni: „Nincs itt semmiféle összeesküvés és rosszindulat – ő így látta.”

De mégiscsak átkerültem a másik oldalra, és bizony megtapasztalom azt az érzékenységet és kiszolgáltatottságot, amivel a – kockáztassuk meg a szót – alkotó emberek fogadják (kénytelenek fogadni) az őket érő kritikákat. Ez egyrészt természetes: létrehozta valamit, megmutatod másoknak, és azok megítélik azt. De az elmúlt évtizedekben sok olyan alapvető változás történt, aminek következménye korántsem lenne természetes, de attól még érvényesül.

Számtalan szálát kellene itt összehúzni, csomózni, hogy azt a bizonyos összegzést elvégezhessek. Ehhez nincs elég tudásom és információm, talán bátorságom sem. A legfontosabb az értékrend megváltozása, valamint a politika mentén kettéhasadt ország állapota. Csakhogy ezzel azért nem mondtam semmit, mert mindez nemcsak a kritikusokat, de a mozdonyvezetőket és a pékeket, a postásokat és a gázóra-leolvasókat satöbbi, satöbbi... is meghatározza. Tárgyunknál maradván annyi azért kimondható, hogy a kívülálló kritikába gyakorta beköltözik a pökhendi, lesajnáló fogalmazás, azaz elveszőben van az igényes és becsülettel elvégzett munka tisztelete. A nézőtérrel öt perc után látszik, beleszórtak-e az alkotók apait-anyait. És ez még semmire nem garancia. (Muszáj hangsúlyoznom: nyilván arról a színházról folyik itt az eszmecsere, amelynek létrehozói komoly szándékkal és igyekezettel munkát fektettek bele a Műbe.) De akár sikerül a produkció, akár nem, ilyenkor kellene közös oldalon lenni: a kemény és szorgalmas munka tiszteletének oldalán. Ehelyett gyakorta kényszerülnek a színháziak az agyonpofozott vádolt szerepkörébe, hogy lehajtott fejjel tudomásul vegyék az ítéletet: „Bűnös!” Sok-sok példát tudok erre, de tudhatok Ti is, kedves Tamás. A tisztelet és a színház szeretetének hiánya látszik ilyenkor – és olyankor is, amikor a blog műfaj által megengedett úgynevezett őszinteségben és bátorságban, az általam is megkívánt személyességben valójában arra szerez magának jogosítványt a blogoló, hogy trehány és igénytelen fogalmazással érvényesítse az ócskát, az olcsót magasba emelő értékrendet. Ne fogalmazzunk meg értékítéletet? De igen. Ne írjunk blogot? De igen. Beleszólhatunk-e abba, hogy ezt ki milyen módon teszi? Nem. Tehát feltett kézzel írom le mindezeket, tudomásul véve, hogy így van, ez van. De ez mégiscsak a kritikáirás elértéktelenedésének egyik oka, ezt talán leírhatom (és írom mindezt úgy, hogy nem vagyok sértett – ma ebben az országban majd’ mindenki sértett, velem szelíden bánnak a kritikuskollégák).

Az imént azt írtam: a beágyazódás elkerülhetetlen. Andrea, ha jól értem őt, szépen és pontosan ír a színházba ágyazódás szükségességéről, erre csak bólogatni tudok. Hiszen miközben ebben a kicsi országban, s benne a még kisebb színházi szakmában mindenkinek mindenkire-viszonya van, abszolút két oldalon állunk: az egyik csinálja, a másik megítéli. Az ítélethozótól elvárjuk azt, hogy felkészült legyen, és összefüggéseiben vizsgálja az adott előadást. De vajon mit jelent a felkészültség, és milyen tényezők alkotják ezt az összefüggésrendszert? Persze, tanulmányozza Shakes-

peare életművét, legyen otthonos a drámatörténetben satöbbi, satöbbi. De vajon írhat-e kritikát az, aki még életében nem látott színházi próbát? Írhat, mert én bizony írtam annak idején. Írhat-e kritikát, aki nem tudja, mi az, hogy rendelkezőpróba, mi a dolga egy kellékesnek, egy öltöztetőnek, hogyan működik egy magyarországi színház például a fővárosban, például vidéken, hogyan néz ki egy költségvetés...? Sorolhatom, magam vagyok arra példa, hogy ezek nélkül is lehet írni. Sőt, azt is mondhatjuk, minél többet tudunk a létrehozás körülményeiről, annál elnézőbbek leszünk, annál kevésbé tudjuk objektíven megítélni magát az előadást. Tudom folytatni, de közben azt is tudom, hogy álságos vagyok, mert olyan kérdéseket teszek fel, amikre számomra nyilvánvaló a válasz: minden tudás és tapasztalás csak segíti a színházról író személyt (szándékosan nem írok most kritikust – melleleg, ugye, mindenki érzékeli: a kritikushoz eleve negatív jelentés kapcsolódik? Kritikus, azaz kritizál, vagyis problémákra, hibákra mutat rá. De hát valóban ez lenne a feladat?!). És vajon tényleg olyan nagy baj az, ha valaki a körülmények ismerete miatt elnézőbb lesz?! Úgy képzem, hogy ideális esetben nem változik az „osztályzata”, ugyanúgy közepesre vagy akár elégtelenre értékel – csak hogy megváltozik a megszólá-

lás módja, hangneme. Ismétlem tehát: a beágyazódás elkerülhetetlen.

A baj az, hogy mi a politikába is beágyazódunk – és ha nem akarunk, akkor is beágyaznak bennünket. Erről nincsen kedvem hosszan írni, nem is fogok. Kibicnek persze semmi sem drága: nem tudhatom, mit tennék, ha mégis visszamennék úgynevezett kritikusként. Hányszor rágnám meg a szavakat, és írnám le már rég nem azt, amit elsősre akartam, amikor a köztudottan, úgymond, jobboldali X vagy a köztudottan, úgymond, baloldali Y rendezéséről kellene írnom. Vagyis hát mindig ez lenne a helyzet, mert Magyarországon mindenki köztudottan ilyen. Vagy olyan.

Kedves Tamás!

Tudom jól, ez a levél sokkal izgalmasabb (és fészbucon „megoszthatóbb”) lenne, ha a leírt mondatokhoz a számtalan konkrét példát is odaírtam volna (és bizony önuralom kellett, hogy ne tegyem). Csakhogy céloom nem a bántás és a sértés, azt meghagyom másoknak, köztük egy-egy úgynevezett kritikusként is. Céloom inkább a párbeszéd fenntartása, szelíd kierőszakolása. Ilyen értelemben egyetlen, közös oldalra, a Színház oldalára kellene kerülnünk. Egymásba kell ágyazódnunk, hogy értsük és elfogadjuk egymást. Rádai Andrea írása engem erre tanít.

Stuber Andrea

„A válasz után tegyük fel a kérdést!”

Volt idő, hosszú idő, amikor azt tartották/tartottuk ideális kritikus pozíciónak, ha a kritikus a színháznak csak a nézőterét ismeri. Alkotókkal nem érintkezik, kizárólag a produkcióval kerül kapcsolatba, arról publikál független szakmai véleményt. Az esetenként felmerülő kérdésre, miszerint miért pont az ő véleményét nyomtatják ki, és marad meg az utókornak, az a válaszom, hogy mert sokkal-sokkal több előadást lát, mint a véletlenül mellette ülő néző – márpedig a nagyobb merítés fontos, az életben szinte mindenhez szükség van összehasonlításra –, és szerencsés esetben jobban is ír, mint a székszomszédja. A kritikus az a felkészült, gyakorlott, hivatásos néző, aki az előadás hatásmechanizmusát vizsgálja magán, majd írásba foglalja az eredményt. Közben megpróbál rátalálni azokra a kérdésekre, amelyeket produktumukkal az alkotók feltettek. Hozzáülésének számomra legpontosabb megfogalmazását Georges Banunél találtam: „Olyan néző vagyok, aki folyton a színpadon tartja szemét, hogy felismerje a személyes események lehetőségeit, amelyek során a művészet tapasztalattá alakul át. Ez annyit jelent, hogy az ember nem egyszerűen önmagából kiindulva ír, hanem abból

az önmagából kiindulva, akit a színpad erői megtermékenyítettek.” (Georges Banu: *A felügyelt színpad*. Koros Fekete Sándor fordítása. Kolozsvár, Koinónia, 2007.)

Személy szerint én még mindig a „csak a nézőtérén” kritikus pozíciót tartom ideálisnak. De tudomásul veszem és elfogadom mindazon változást és módosulást, amit az idő és a körülmények hoztak, s ami a *beágyazott kritika* fogalom kapcsán szóba került. Az ismertetett brit gyakorlat alapján nyugodtan tekinthetjük a jelenséget olyasminnek, ami a színkritika műfaját, terepét, lehetőségeit színesíti, szélesíti és gazdagítja. A hazai viszonyok alighanem zavarosabbak, átláthatatlanabbak, és elveikben sem egységesek. (Vajon a briteknél „beágyazott kritikának” – vagy „vetetlennek” – számít-e az, ha a színházi szervezet újságjában egy színház művészeti vezetője szignós aláírással részesíti pozitív bírálatban a színháza bemutatóját? Vagy ha egy színház folyóiratot ad ki, s kritikát rendel és közöl a saját bemutatóiról?)

A tapasztalat az, hogy az ideális pozíció természetesen kivitelezhetetlen. Kivitelezhetetlen volt már harminc évvel ezelőtt is, amikor még lehetett egzisztenciális, munkahelyi és megélhetési szempontból is kritikusként